

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

THE PRINCIPLE OF LEGAL DETERMINATION: CURRENT STATE AND PROSPECTS

Луць Л.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено стан наукової теорії щодо змісту принципу правової визначеності та його можливостей у юридичній практиці. Зазначено, що, зазвичай, і в правовій науці, і в юридичній практиці цей принцип розуміється як складова принципу верховенства права. Констатовано відсутність понять «правова визначеність», «принцип правової визначеності», а також відсутність усталеної теорії правової визначеності. У рішеннях Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду, спостерігається термінологічний різнобіч, а саме – використання таких термінів: законність, правова визначеність, правова певність, принцип законності, принцип правової визначеності, принцип юридичної визначеності та ін. Це суперечить вимогам логіки та юридичної мови, які виключають двозначність для юридичної термінології, що має забезпечити достатні орієнтири для типових ситуацій. Установлено, що зазвичай зміст принципу правової визначеності підмінюється обсягом – множиною елементів, складових, вимог, критеріїв, іншими принципами права чи будь-якими правовими явищами, які навіть не завжди є носіями змістовних ознак. У юридичній літературі і в судових рішеннях обсяг принципу правової визначеності наповнюється вимогами до правозастосування чи правотворчості або ж елементами, складовими, принципами тощо, що розмиває його зміст. Крім цього, зникає базове підґрунтя для принципу правової визначеності – основна правова ідея, засада. Такою правовою ідеєю, засадою має бути правова визначеність, зміст якої слід зафіксувати у визначенні поняття через найбільш суттєві ознаки цього правового явища. Відтак не враховані донині наукові і практичні вимоги теорії правових приписів та принципів права: принцип права має містити нормативну засаду, яка фіксується у декларативному правовому приписі відповідних джерел права чи інших правових актів. Наголошено на необхідності формування теорії правової визначеності з урахуванням сучасних реалій і можливостей застосування принципу правової визначеності, зважаючи на зміни, які притаманні розвитку людства загалом.

Ключові слова: принципи права, принцип правової визначеності, правова визначеність, правова наука, юридична практика.

The article examines the state of scientific theory regarding the content of the principle of legal certainty and its possibilities in legal practice. It is noted that, usually, both in legal science and in legal practice, this principle is understood as a component of the principle of the rule of law. The absence of the concepts of “legal certainty”, “principle of legal certainty”, as well as the absence of an established theory of legal certainty was noted. In the decisions of the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, there is a terminological conflict, namely, the use of the following terms: legality, legal certainty, legal certainty, the principle of legality, the principle of legal certainty, the principle of legal certainty, etc. This is contrary to the requirements of logic and legal language, which exclude ambiguity for legal terminology, which should provide sufficient guidelines for typical situations. It has been established that usually the content of the principle of legal certainty is replaced by the scope – a set of elements, components, requirements, criteria, other principles of law or any legal phenomena, which are not even always the carriers of meaningful features. In legal literature and court decisions, the scope of the principle of legal certainty is filled with requirements for law enforcement or law-making, or with elements, components, principles, etc., which blurs its meaning. In addition, the basic foundation for the principle of legal certainty – the main legal idea, the basis – disappears. Legal certainty should be the basis of such a legal idea, the content of which should be fixed in the definition of the concept through the most essential features of this legal phenomenon. Therefore, the scientific and practical requirements of the theory of legal prescriptions and principles of law have not been taken into account to date: the principle of law must contain a normative basis, which is fixed in the declarative legal prescription of the relevant sources of law or other legal acts. It is emphasized the need to form the theory of legal certainty taking into account modern realities and the possibilities of applying the principle of legal certainty, taking into account the changes inherent in the development of humanity in general.

Key words: principles of law, principle of legal certainty, legal certainty, legal science, legal practice.

Постановка проблеми. Сучасному періоду розвитку людства притаманні суттєві зміни, зокрема і у правовому просторі. Вони охоплюють як міждержавні, так і національні правові системи, незмінною метою функціонування і розвитку яких є належний правопорядок. Досягнення цієї мети стає ліззорним, якщо суспільство, держава не створюють відповідних засобів, правил їх стабільного функціонування. Ще донедавна у вітчизняній правовій науці та юридичній практиці суттєва роль у досягненні такої мети відводилася законності, що трактувалася як неухильне здійснення усіма учасниками суспільних відносин нормативно-правових приписів. Розвиток людства загалом, міждержавних та національних правових систем (зокрема і правової системи України) поставив перед правовою наукою питання про неможливість охоплення цим принципом усіх правових проблем, пов'язаних зі стабільністю будь-якої соціальної системи. А відтак у рішеннях ЄСПЛ з'являється більш широке бачення ідеї забезпечення правопорядку і пов'язано це із принципом правової визначеності та намаганням наповнити його змістом. Надалі цей принцип використовується і в міжнародно-правовій практиці, і в національній. А відтак постає потреба з'ясувати юридичну природу такого явища, як правова визначеність, і сформулювати поняття з урахуванням його можливостей у національній юридичній практиці.

Актуальність цих питань підсилюється тим, що слід розв'язати низку проблем, які виникли в процесі наповнення обсягом, а не змістом цього принципу, оскільки він формувався судами чи іншими суб'єктами в межах потреб юридичної практики, часто з порушенням правил наукового пізнання, а інколи і мовних законів чи законів логіки.

Для забезпечення належного світопорядку цей принцип має бути одним із провідних, але слід його наповнити істинним змістом. І цю функцію повинна здійснити правова наука.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання правової визначеності, принципу правової визначеності не обділені увагою зарубіжних науковців, зокрема вони висвітлені у працях: А. Дайсі, Ф. Хаєка, В. Кернза, А. Татама, Ф. Фуллера та ін. У вітчизняній правовій науці питання принципу правової визначеності розглядалися часто в контексті принципу верховенства права. У науковий доробок внесок зробили, зокрема: Л. Богачова, С. Головатий, В. Городовенко, П. Гуйван, М. Дмитрієва, Д. Єрмоленко, М. Козюбра, В. Кравчук, Т. Кравцова, В. Краг, Ю. Матвеева, Г. Огнев'юк, С. Погребняк, А. Приймак, П. Рабінович, О. Стрельцова, Л. Удовика, Т. Фулей та ін.

Втім у правовій науці відсутнє поняття правової визначеності, а наповнення принципу правової визначеності здійснюється, насамперед, судовими інстанціями: Євро-

пейським судом з прав людини, Конституційним Судом України, Верховним Судом та ін. А відтак зміст підмінено обсягом, що не сприяло узагальненню знань про таке явище, як правова визначеність та формулюванню його поняття через змістовні ознаки. Це призвело до термінологічного різнобою, створювало перешкоди для узагальнення і розмивало зміст принципу правової визначеності.

Під кутом зору сучасних глобальних змін цей принцип слід розглядати у ширшому розумінні, оскільки він повинен охопити процеси та засоби забезпечення стабільності досягнення правопорядку і на міжнародному рівні, і на національному. Сучасній правовій науці слід зосередити свої зусилля на дослідженні «правової визначеності» як явища, з'ясування його природи, формулюванні визначення поняття, а це дозволить сформулювати основну правову ідею, яка має бути закріплена у принципі правової визначеності. І це підвищить його цінність та практичне значення.

Метою пропонованої роботи є виявлення проблем формування та стану дослідження принципу правової визначеності і з'ясування перспектив його розвитку, наукового обґрунтування його можливостей як у науковій правовій діяльності, так і в практичній.

Виклад основного матеріалу. Правова визначеність у юридичній літературі найчастіше розглядається як складова принципу верховенства права, зазвичай, у розумінні, близькому до висловленого у доповіді Венеціанської комісії 2009 р. У п. 41 цієї доповіді зазначається, що складниками верховенства права (правовладдя) є: законність, юридична визначеність, заборона свавільності, доступ до правосуддя в особі незалежних та безсторонніх судів, дотримання людських прав, недискримінація та рівність перед приписами права. А у пп. 44–51 доповіді фіксуються такі положення: важливість принципу юридичної визначеності в контексті довіри до судової системи та правовладдя, розвитку економічної системи; доступності нормативно-правових актів; дотримання їх приписів; застосування їх передбачувано і послідовно; доведення їх до загального відома; передбачуваність стосовно їх наслідків; формулювання їх з достатньою мірою чіткості; надання дискреційних повноважень має бути гарантованим процедурою, що унеможливило зловживання ними; юридичні норми мають бути зрозумілими та точними; остаточні рішення національних судів не повинні оспорюватися; додержання державою взятих на себе зобов'язань; дотримання засадничих прав завдяки якісним нормативно-правовим актам; запровадження механізмів усунення неузгодженості на практиці; оцінка законопроектів щодо їх ефективності [1].

Водночас слід зазначити, що принцип правової визначеності часто не закріплений ні у міжнародних, ані в національних джерелах права. У юридичній літературі висловлюється позиція, що правова визначеність набула значення принципу міжнародного та національного права з прийняттям Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а формування її змісту та сутності було зроблено шляхом тлумачення тексту Конвенції під час розгляду конкретних справ Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) [2].

Аналіз рішень ЄСПЛ дозволяє констатувати, що положення, сформувані у доповіді Венеційської комісії (2009), зафіксовані у низці рішень щодо застосування Конвенції (1950). Так, у п. 48, 49 рішення по справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства (1979) зазначено, що термін «передбачено законом» (п. 2 ст. 9, 10, 11 Конвенції) містить дві вимоги: право має бути в адекватній мірі доступним (громадяни повинні орієнтуватися, які правові норми застосовуються до конкретного випадку); норма не може визнаватися законом, якщо не буде точною, що дозволяє громадянам визначити відповідно до неї свою поведінку та передбачати наслідки. Хоча ці наслідки не обов'язково повинні бути прогнозовані з абсолютною визначеністю, бо це може створити перешкоди в розвитку права. А тому

в багатьох законах використовуються не абсолютно визначені терміни, а їх тлумачення і застосування є завданням практики [3].

У п. 61 рішення по справі «Олсон проти Швеції» (1988) Суд, окрім посилання на позицію, висловлену у справі Санді Тайм проти Сполученого Королівства (1979), додав, що положення «передбачено законом» не лише відсилає до внутрішнього права, а й до розуміння якості закону та вимоги його відповідності принципу верховенства права, тобто наявності відповідних національних засобів захисту від незаконного втручання публічної влади у здійснення прав, що охороняються п. 1 ст. 8 Конвенції (Справа Меллоун проти Сполученого Королівства (1984)). Окрім цього, закон, що надає дискреційні повноваження, має чітко (з достатньою ясністю) визначати їх, а також спосіб їх здійснення, щоб з урахуванням правомірності мети вказаних засобів забезпечити індивіду адекватний захист від незаконного втручання влади [4].

Про «якість закону» йдеться в рішеннях у справах: «Галфорд проти Сполученого Королівства» (1997) п. 49; «Барановський проти Польщі» (2000) п. 52 з посиланням на рішення у справі «Доменічіні проти Італії» (1996) п. 33, а саме про те, що національне законодавство має з достатньою чіткістю визначити межі та спосіб здійснення відповідного дискреційного права, наданого органам влади, щоб забезпечувати громадянам той мінімальний рівень захисту, на який вони мають право у демократичному суспільстві [5].

У п. 61 рішення у справі «Бумареску проти Румунії» (1999) Суд зазначає, що право на справедливий суд має тлумачитися у світлі Преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права, одним з основних аспектів якого є принцип певності, який вимагає, зокрема, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, воно не підлягало сумніву [6].

Як елемент принципу правової визначеності визнається принцип *res judicata* (лат. «вирішена справа»), згідно з яким остаточне рішення не підлягає перегляду без достатніх на це підстав: рішення у справах «Науменко проти України» (2004); «Христов проти України» (2009) [7].

Аналіз вищезгаданих та інших справ ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що обсяг поняття «правова визначеність» наповнюється судом.

Відповідні позиції відображаються і в рішеннях Конституційного Суду України (далі КСУ). Так, у рішенні Великої палати КСУ від 22 вересня 2019 р. № 6-рп/2019 принцип юридичної визначеності включений до верховенства права [8]. В іншому рішенні КСУ фіксується положення про вимогу визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмежені трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (п. 5 мотивувальної частини) [9].

У п. 3 мотивувальної частини рішення КСУ від 28 червня 2010 р. № 17-рп/2010 зазначається, що одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, в якому стверджується, що обмеження основних прав людини і громадянина та втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремити правомірну поведінку від протиправної, передбачити юридичні наслідки своєї поведінки [10].

Щодо рішення Великої палати КСУ від 27 лютого 2018 р. № 3-р/2018, в якому йдеться про важливість для забезпечення стабільності правового становища людини принципу правової визначеності, оскільки він вимагає від законодавця чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їх передбачуваності (прогнозованості) [11]. У рішенні Великої палати КСУ від 6 червня 2019 р.

№ 3-р/2018 способом забезпечення стабільності юридичного становища індивіда визнається принцип юридичної визначеності, який містить вимоги до системи права, правотворчості та правозастосування. [12]. А в рішенні від 6 червня 2019 р. № 3-р(І)/2019 зазначається, що юридична визначеність дає змогу учасникам суспільних відносин завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх легітимних очікуваннях [13].

У рішеннях Великої палати КСУ від 20 червня 2019 р. № 6-р/2019 та від 23 січня 2020 р. № 1-р/2020. визначені такі складові юридичної визначеності: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права, право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачення наслідків застосування норм права [14; 15].

Про зумовленість принципом юридичної визначеності однакового застосування норм права, недопущення можливості для їх довільного трактування, що є ключовою умовою для ефективного судового захисту, йдеться у рішенні Великої палати КСУ від 11 червня 2020 р. № 7-р/2020 [16]. Окрім цього в рішенні КСУ від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021 зазначається, що юридична визначеність – це передовсім недвозначність, яка найповніше досягається в однорідному мовному середовищі. І це забезпечується не лише правничою термінологією, а й фоновими знаннями юридично значущих слів і висловів, які є невідокремленою частиною мовної компетенції носіїв української мови, а відтак воля національного нормотворця представлена в її автентичному вираженні [17].

Важливу роль у розвитку теорії правової визначеності відіграють і положення рішення КСУ від 6 квітня 2022 р. № 1-р (ІІ)/2022 щодо принципу пропорційності, який мав би забезпечувати справедливий баланс між вимогами захисту загального інтересу та потребою забезпечення індивідуальних прав особи (цілі обмежень мають бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для особи) [18].

Питання правової визначеності є значущими і в контексті прийняття рішень судами України усіх юрисдикцій.

Позиції щодо необхідності тих чи інших складових принципу правової визначеності, як умов якісного, ефективного рішення суду, фіксуються у судових актах як Верховного Суду, так і інших судових інституцій України, а також у висловлених позиціях суддів.

Доволі часто у судовій системі України принцип правової визначеності пов'язують із остаточністю судових рішень, які набрали законної сили, їх стабільністю (постанова Великої палати Верховного Суду № 202/4494/16ц; № 813/2646/18); системністю та послідовністю у діяльності судів (постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду № 917/1508/17); однозначністю та передбачуваністю правозастосування (постанова Великої палати Верховного Суду № 813/2646/18); якістю закону (постанова Великої палати Верховного Суду № 214/2435/17; № 703/118/16ц; № 127/2209/18) тощо [Див. 19].

Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду сформував правову позицію щодо гарантії передбачуваності судових рішень в контексті принципу правової визначеності, а саме: забезпечення єдності судової практики (постанови у справах № 0670/2919/12; № 826/8733/16). А в постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду № 640/1007/19 та № 200/959/19а зазначається, що принцип правової визначеності має застосовуватися не лише в нормотворчій діяльності, а й під час безпосереднього застосування чинних норм права, що дозволить особам передбачити в розумних межах наслідки своїх дій.

Таким чином, механізм дії принципу легітимних правочас очікувань, як складової принципу юридичної визначеності, зафіксований у низці постанов Касаційного адмі-

ністративного суду у складі Верховного Суду, Великої палати Верховного Суду. Також визначені умови, за яких різнобітним судовим рішенням може вважатися таким, що суперечить принципу правової визначеності: існування істотних та тривалих суперечностей у національній судовій практиці; наявність механізмів їх подолання; фактичне запровадження цих механізмів та їх ефективність [Див. 19].

Про необхідність формування єдиної судової практики в контексті реалізації принципу правової визначеності йдеться і в інших наукових публікаціях суддів. Так, суддя Верховного Суду В. Крат зазначає, що джерелом визначеності судової практики можуть бути Касаційні суди, що впливатиме на розумну передбачуваність судових рішень [20].

Аналіз рішень Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду сприяв науковому пошуку відповіді на питання, а що ж є змістом понять «правова визначеність», «принцип правової визначеності». Хоча в юридичній літературі переважаючою є думка про те, що принцип правової визначеності є складовою принципу верховенства права, втім зустрічається позиція, що це самостійний принцип права.

Так, Т. К. Хартлі юридичну визначеність відносить до загальних принципів Європейського Союзу та зазначає, що інколи її називають «legal security» (юридична безпека). Загальна ідея юридичної визначеності у праві Європейського Союзу відіграє більш конкретну роль і базується на таких ідеях: відсутність зворотної сили у нового закону, закріплення права на законні очікування [21].

Ті чи інші позиції щодо правової визначеності неодноразово висловлювалися у західній науковій літературі.

Щоправда, цей принцип позначався як «принцип законності» чи «законність». На думку Лона Л. Фуллера заплутане і непослідовне законодавство може зробити законність недосяжною для будь-кого або, принаймні, недосяжною без несанкціонованого внесення змін, яке саме ослаблює законність [22, с. 66–67].

Водночас Ф. Хайек вважає помилковою думку, що обмеження судді застосуванням уже сформованих норм підвищує прогнозованість його рішень, хоча не відкидає позицію, що законодавство може підвищити визначеність закону в окремих питаннях. І нагадує, що весь рух за кодифікацію керувався переконанням, що вона підвищує прогнозованість судових рішень [23, с. 161–163].

І хоча у вітчизняній юридичній літературі переважаючою є точка зору, що принцип правової визначеності є складовою принципу верховенства права, водночас щодо нього висловлювалися різні міркування.

Так, на думку М. Козюбри принцип правової визначеності означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. До вимог цього принципу можна віднести вимоги, пов'язані з гарантіями від довільного втручання влади у права особистості, обмеження дискреційних повноважень тощо [24, с. 6], а також такі, як: послідовне і неупереджене застосування закону; забезпечення узгодженості правозастосовної, передовсім судової практики; повага до принципу *res judicata*; обов'язковості судових рішень та їх неухильна виконуваність [25, с. 371].

Висловлюються і інші точки зору: принцип правової визначеності є сукупністю вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення насамперед стабільного правового становища індивіда шляхом удосконалення процесів правотворчості та правозастосування. Вимоги при цьому диференційовано на три групи: до визначеності законодавства, до визначеності повноважень та до визначеності судових рішень. Вимоги до визначеності законодавства – чітке формулювання правової норми; чітке формулювання умов, за яких здійснюється обмеження чи позбавлення свободи; обов'язковості оприлюднення нормативно-правових актів; недопущення внесення непередбачуваних змін до законодавства; несу-

перечність та стабільність правових норм. Вимоги до визначеності повноважень – чіткий розподіл повноважень між гілками державної влади; спеціально-дозвільних тип правового регулювання діяльності органів державної влади; чітке визначення дискреційних повноважень та їх винятково законодавче закріплення. Вимоги до визначеності судових рішень – визначений їх характер; неможливість скасування остаточного судового рішення (забезпечення виконання судових рішень); однозначність (послідовність) правозастосування. Близьким до принципу правової визначеності є принцип незворотної дії нормативно-правового акта у часі [26, с. 54–55].

До змісту принципу правової визначеності відносять вимогу якості законів (чіткість, точність, зрозумілість та передбачуваність законодавства); оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів; остаточності рішень суду та їх виконання; неможливості зворотної дії законодавства та захисту легітимних очікувань [27, с. 97].

Висловлюються міркування, що принцип правової визначеності є основоположним і комплексним елементом верховенства права і його складниками є: доступність закону, передбачуваність законодавства, правомірні очікування, неможливість зворотної дії законодавства, ніякого покарання без закону, неможливість притягнення до відповідальності і покарання двічі за одне і те саме правопорушення, остаточність судових рішень [28, с. 14].

Існує також позиція, що правова визначеність є комплексним поняттям та складається із більш вузьких правових принципів: непорушність гарантованих прав та свобод людини; якість законодавства, високий рівень законотворчої техніки, однозначність, точність формулювань правових норм; передбачуваність законодавчих змін; єдність та стабільність судової практики; стабільність судових рішень, які набрали законної сили [29].

Висловлюється також думка, що принцип юридичної визначеності гарантує остаточність рішень суду і має різні прояви: є одним із визначальних принципів «доброго врядування» і «належної адміністрації» (встановлення процедури і її дотримання); частково співпадає із принципом законності (чіткість і передбачуваність закону, вимоги до «якості» закону) [30, с. 62–63].

Правова визначеність (певність) розуміється як ознака прояву верховенства права (найбільш детально охарактеризована ЄСПЛ), а саме: як правова певність, визначеність (legal certainty) становища людини у тій чи іншій ситуації. Юридична визначеність визнається критерієм оцінювання верховенства права через: доступність законодавства, судових рішень; передбачуваність, стабільність, послідовність закону, легітимні очікування; неможливість зворотної дії закону; принципи «nullum crimen sine lege» та «nulla poena sine lege», а також «res iudicata» [31, с. 73–77].

Існує і позиція, згідно з якою змістові складники принципу правової визначеності є водночас і його критеріями: стабільність (юридична безпека, певність) правового регулювання; передбачуваність, прогнозованість наслідків; ясність, однозначність і несуперечність правових норм та правозастосовної практики; обізнаність громадян і посадових осіб щодо чинних правових норм; непорушність і нескасовуваність набутих законних прав; відсутність зворотної сили правового акта; ясність і зрозумілість норм права; виконання судових рішень. Їх умовно можна поділити на вимоги до нормативно-правових актів та до їх застосування [32, с. 21].

Суттєвою з точки зору розкриття змісту поняття правової визначеності та принципу правової визначеності є позиція Л. Удовики та Д. Єрмоленка, в якій розкриваються аксіологічні виміри принципу правової визначеності як одного з важливих принципів права, а саме: 1) принцип правової визначеності є дієвим засобом закріплення і забезпечення найважливіших цінностей (у цьому аспекті він є інструментом правового регулювання, а його

ефективність визначається чіткістю закріплених основних правових цінностей у правових актах); 2) правова визначеність – це предметно втілена цінність, яка закріплена у нормативних актах (шляхом закріплення принципу верховенства права, складовою якого є принцип правової визначеності; закріплення вимог до нормотворчої та правозастосовної діяльності); 3) сам принцип є певною формою, концептом справедливості, який набуває значущості та стає цінністю (в цьому проявляється його особиста цінність) [33, с. 63–64].

Слід звернути увагу і на ті точки зору, в яких принцип правової визначеності трактується як загальний (самостійний) принцип права.

Так, Л. Богачова, хоча і визнає принцип правової визначеності важливою складовою принципу верховенства права, втім відносить його і до загальних принципів права [34].

І у західній науковій літературі принцип правової визначеності відносять до загальних принципів, спільних для держав-учасниць [35]; або ж до загальних принципів права Європейського Союзу [36, с. 70].

У вітчизняній юридичній літературі зазначається, що принцип правової визначеності є одним із принципів права Європейського Союзу щодо передбачуваності застосування права у конкретній ситуації. А це зобов'язує органи влади забезпечити адресатам доступність до опублікованих правових актів [37].

Принцип правової визначеності відносить до загальних принципів права С. Погребняк, хоча розглядає його і як складову принципу верховенства права. А оскільки ідеї правової визначеності мають втілюватися як у процесі нормотворчості, так і реалізації права (правозастосування), то пропонуються дві групи вимог до цього принципу: 1) вимоги до нормативних актів, які мають бути зрозумілими, несуперечливими, повинні пропонувати повне врегулювання, вони мають обов'язково оприлюднюватися, не мати зворотної дії, бути стабільними і послідовними; 2) вимоги до їх застосування – нормативно-правові акти мають виконуватися, рішення судів мають бути остаточними, обов'язковими та виконуваними, має існувати практика однакового правозастосування [25, с. 70].

Аналіз юридичної практики, точок зору, висловлених у юридичній літературі, дозволяє зробити висновок, що усталене поняття «правова визначеність», як і змістовне його значення, відсутні, та й термін «правова визначеність» застосовується не у сталій формі. Змістовне значення представлене в описовій формі, що визначає доволі неоднозначний та широкий діапазон розуміння. А відтак зміст правової визначеності не уточнюється, а розмивається [38, с. 12].

Це викликає потребу звернутися як до законів української мови, так і логіки з метою з'ясування проблем формування змістовного значення та виявлення природи такого явища, як правова визначеність.

Так, Г. Огнев'юк розглядала деякі аспекти з точки зору законів української мови, зокрема з'ясувала змістовне значення слів «правовий» (прикметник, спільнокореневе слово зі словом «право» і відображає належність до права, закону, правомірного, юридичного тощо); «визначеність» (іменник) – чіткість, виразність чого-небудь, а в іноземній мові – впевненість, будь-які гарантії тощо [38, с. 9].

При цьому звертається увага на те, що юридична мова, на відміну від літературної мови, виключає двозначність і має забезпечити достатні для типових ситуацій орієнтири [38, с. 12].

Це зумовлює потребу звернутися до основних проблем, які виникають в ході дослідження такого явища, як правова визначеність.

По-перше, необхідність однозначного розуміння термінів «правова визначеність», «принцип правової визначеності»; по-друге, необхідність виявлення основних ознак,

які характеризують природу цих явищ і формулювання поняття; по-третє, виокремлення складових, які мають бути характерними для цього принципу або ж засобів забезпечення тієї правової засади, ідеї, що закріплюється принципом правової визначеності.

Мабуть, слід звернути увагу у цьому словосполученні насамперед на слово «визначеність» (іменник).

У словниках української мови: визначеність – це чіткість, виразність чого-небудь. А з точки зору логіки: визначеність, несуперечливість, послідовність і обґрунтованість є обов'язковими якостями правового мислення [39]. Та й слово «визначати»: встановлювати що-небудь за певними ознаками; розкривати суть чого-небудь, а «визначення» – формулювання, в якому розкрито зміст чого-небудь, його істотні ознаки [40, с. 289].

Синонімами є слова: ясність, надійність, стабільність, чіткість, константність, виявленість, доведеність тощо; антонімами – непевність, загальність, люфт, придатність до всього та ін.

Висловлюються міркування про різні аспекти визначеності: з точки зору української мови (наявність сталих властивостей, які дозволяють охарактеризувати явище, ідентифікувати чи виокремити); онтологічне – оформленість буття; семіотичне – похідне від «значення» (як міра окресленості, на протилежність багатозначності) та ін.

«Правовий» (прикметник) – відображає належність до права [41, с. 507]; «правний» – спертий на закон, юридично обґрунтований [42, с. 638]. Правова визначеність англійською мовою «legal certainty» – правова впевненість, достовірність, точність.

Отже, правова визначеність є явищем, що характеризує правову стабільність, надійність, впевненість.

Втім слід пам'ятати і вимоги логіки, зокрема те, що поняття є формою мислення, яка відображає явище через сукупність його суттєвих ознак; змістом поняття є сукупність ознак певного явища, а обсягом – множина явищ, кожне з яких є носієм змістовних ознак; прийоми, з яких складається логічна операція визначення поняття та ін. [43, с. 130–175].

А в контексті дослідження принципу правової визначеності важливо пам'ятати і про закон тотожності (будь-яка думка протягом міркування повинна зберігати один і той самий зміст; не може одне і те ж судження, поняття бути наділеним різним змістом) Цей закон дозволяє уникнути двозначності, невизначеності, неконкретності, різнобою та інших дефектів.

Н. Карамішева зазначала, що вимог закону тотожності слід дотримуватися і в юридичній науці, і в правотворчості та правозастосуванні [44, с. 126], оскільки результати будь-якої юридичної діяльності мають бути однозначними, визначеними, точними. Зрештою, визначеність – це суттєва властивість правового мислення.

Це дозволяє висловити певні міркування щодо самого явища «правова визначеність» – воно має охоплюватися поняттям, що відображає всі види правової діяльності та її результати: наукову, правотворчу, правозастосовну, правотлумачну, а також діяльність, пов'язану з безпосередньою реалізацією права. А відтак характеризувати слід не лише результати правотворчої чи судової діяльності, а й інші правові акти чи навіть наукові джерела (які формують основні правові ідеї, що закріплюються потім у принципі права).

Аналіз положень щодо поняття «принцип правової визначеності», мабуть, слід було б почати з поняття «принципи права» – нормативних засад позитивного права і не підмінювати його поняттям «правові принципи» – фундаментальних правових ідей, що відображають досягнення правового розвитку суспільства (чи людства загалом).

Принципи права характеризуються тим, що формується суб'єктами правотворення (чи уповноваженими на це іншими суб'єктами), мають загальний, нормативний, засадничий характер, фіксуються у зовнішніх юридич-

них формах, відображають провідні правові ідеї у формі декларативного припису [45, с. 123]. Отже, первинним елементом принципів права є приписи, що фіксують правові ідеї і засади.

Аналіз досліджуваних джерел свідчить про намагання наповнити обсяг поняття принципу правової визначеності сукупністю явищ, що навіть не завжди мають змістовні ознаки. І вочевидь мова не йде про формування змісту поняття через сукупність суттєвих ознак. Але для цього насамперед, як вже зазначалося, слід було дати визначення поняття «правова визначеність», яка і є тією фундаментальною правовою ідеєю, яка мала б бути нормативною засадою.

Не слід було б підмінити поняття «принцип правової визначеності» переліком правових вимог (змістовних та формальних). Адже лише вимоги до правових актів не можна назвати елементами принципу правової визначеності – це звужує зміст цього поняття.

І ще важливим напрямком дослідження була б характеристика співвідношення між принципом правової визначеності та принципом законності, оскільки низка положень в наукових джерелах і правових актах, про які йшлося вище, є елементами принципу законності. Цілком зрозуміло, що принцип правової визначеності був сформований суб'єктами міжнародно-правової діяльності (правотворчої, правозастосовної, правотлумачної) і його дія розрахована на значно ширше коло суб'єктів, ніж дія національного законодавства. Термін «правова визначеність» є більш прийнятним для відображення регіональних чи універсальних правових явищ, ніж принцип законності, який є характерним для національних правових систем.

Отже, він має мати більш узагальнений зміст (з урахуванням різних особливостей: регіональних та універсальних міжнародно-правових, національних та ін.), але водночас відображати і саме явище «правова визначеність».

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна констатувати таке. Принцип правової визначеності першочергово не був зафіксований ні у міжнародних, ані у національних джерелах права і його наповнення здійснюється ЄСПЛ в процесі розгляду справ та забезпечення принципу верховенства права. А відтак і донині переважаючою є думка, що принцип правової визначеності є складовою принципу верховенства права. Хоча у праві Європейського Союзу це самостійний принцип права.

У правовій науці і сьогодні відсутні поняття «правова визначеність», «принцип правової визначеності», які б відображали ці правові явища і були сформульовані відповідно до відомих у логіці правил: виявлення найбільш суттєвих ознак та формулювання визначення поняття, змістом якого є ця сукупність ознак.

Як у юридичній літературі, так і в судових рішеннях зазвичай зміст принципу правової визначеності підмінюється обсягом – множиною елементів, складових, вимог, критеріїв, іншими принципами права чи будь-якими правовими явищами, які навіть не завжди є носіями змістовних ознак. Та й не можуть бути такими, оскільки відсутні поняття «правова визначеність», «принцип правової визначеності», які б відображали змістовну природу цих явищ через суттєві ознаки.

У результаті аналізу рішень Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду та інших інституцій виявлено термінологічний різнобій, відсутність термінологічної однаковості, а саме: принцип законності, принцип правової визначеності, принцип юридичної визначеності, принцип правової певності, законність, правова визначеність, юридична визначеність, право, закон тощо. А для розуміння принципу правової визначеності використовуються слова синоніми, оціночні поняття (точність, ясність, стабільність, зрозумілість, чіткість та ін.), які самі потребують роз'яснення.

Слід звернути увагу і на різне розуміння терміну «правова визначеність» в українській та іноземних мовах

(в англійській – права безпека, надійність, впевненість, достовірність тощо).

Акцентовано, що юридична мова (на відміну від літературної української мови) виключає двозначність і має забезпечувати достатні для типових ситуацій орієнтири.

Ці положення базуються і на законі тотожності, який покликаний при здійсненні будь-якого виду юридичної діяльності (і наукової, і практичної) забезпечити запобігання двозначності, невизначеності. Отже, цей закон має бути базовим для розкриття змісту принципу правової визначеності.

Водночас встановлено, що у юридичній літературі і в судових рішеннях обсяг принципу правової визначеності наповнюється вимогами до правозастосування чи правотворчості або ж елементами, складовими, принципами тощо, а це не уточнює його зміст, а навпаки розмиває. Крім цього, зникає базове підґрунтя для принципу правової визначеності – основна правова ідея, засада, яку має закріплювати принцип права. Такою правовою ідеєю, засадою має бути права визначеність, зміст якої слід зафіксувати у визначенні поняття через найбільш суттєві

ознаки цього правового явища. Слід звернути увагу і на те, що принципи права формуються суб'єктами правотворчості (чи іншими уповноваженими на це суб'єктами), мають високоабстрактний та загальний характер і фіксуються у джерелах права чи інших правових актах завдяки декларативним правовим приписам. Отже, елементом принципів права не можуть бути ні вимоги, ні критерії, ані інші принципи, а лише декларативний правовий припис, який потрібно наповнити змістом.

А відтак принцип правової визначеності, хоча початково і формувався ЄСПЛ, стає все більш витребуваним як в контексті функціонування міждержавних правових систем, так і національних. І тому він потребує більш загального розуміння, а також з'ясування його можливостей у національних правових системах та співвідношення з принципом законності.

Викладене вище мало б спонукати правову науку до формування теорії правової визначеності з урахуванням сучасних реалій і тих змін, які супроводжують розвиток людства загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доповідь про правовладдя Європейської комісії «За демократію через право» Венеційської комісії (25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr).
2. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 11–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2017_17_4.
3. Рішення ЄСПЛ у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства» (Sunday Times v. United Kingdom) від 26 квітня 1979 р. URL: <https://www.zmogaussteisiugidas.lt/en/case-law/malone-v-the-united-kingdom>
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» (Gillow v. The United Kingdom) від 24 листопада 1986 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57493&filename=CASE%20OF%20GILLOW%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.docx&logEvent=False>.
5. Рішення ЄСПЛ у справах «Галфорд проти Сполученого Королівства» (Halford v. The United Kingdom) від 21 лютого 1997 р.; «Барановський проти Польщі» ((Baranowski v. Poland)) від 28 березня 2000; «Доменічіні проти Італії» (Domenichini v. Italy) від 15 листопада 1996 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/>.
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Бурмеску проти Румунії» (Brumarescu v. Romania) від 28 жовтня 1999. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307>.
7. Рішення ЄСПЛ у справах «Науменко проти України» (Naumenko v. Ukraine) від 9 листопада 2004 р. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/16/20230516110404-33.pdf>; «Христов проти України» (Khristov v. Ukraine) від 19 лютого 2009 р. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/03/15/20230315142254-51.pdf>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 липня 2019 р. № 6-рп/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2770>.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2019 р. № 5-рп/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/613>.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України від 27 лютого 2018 р. № 3-р/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2161>.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 6 червня 2019 р. № 3-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2019>
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ Україна» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» від 23 березня 2017 року № 1989–VIII від 6 червня 2019 р. № 3-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2019>.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 червня 2019 р. № 6-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-r2019>.
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 23 січня 2020 р. № 1-р/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-r2020>.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України від 11 червня 2020 р. № 7-р/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3127>.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3944>.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 163 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 6 квітня 2022 р. № 1-р(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2022>.
19. Ханова Р., Барікова А. Тлумачення і практичне застосування в судовій практиці критерію подібності при відступі від усталеної судової практики Верховного Суду. *Судово-юридична газета*. 14. 09. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/179060-tlumachennya-ta-praktichne-zastosuvannya-v-sudoviy-praktitsi-kriteriyu-podibnosti-pri-vidstupi-vid-ustalenoj-sudovoyi-praktiki-verhovnogo-sudu>.
20. Крат В. Принцип юридичної визначеності в практиці Верховного Суду. *Юридичний вісник України*. URL: <https://yv.u.com.ua/pryntsypryrydychnoyi-vyznachenosti-v-praktytsi-verhovnogo-sudu/>.
21. Hartley T. C. *The Foundations of European Community*. Law-Oxford University. Clarendon Press. 1994. 576 p.
22. Фуллер Лон. Л. Мораль права. Пер з англ. Н. Комарова. Наукове видання Київ: Сфера, 1999. 232 с.
23. Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода. Т. 1. Правила та порядок. Київ: Сфера, 1999. 196 с.
24. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. *Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9.
25. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
26. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки НАУКМА*. *Юридичні науки*. 2010. Т. 103. С. 53–55.
27. Матвєєва Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НАУКМА*. *Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 93–97.
28. Кравчук В. М. зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права. *Актуальні проблеми правознавства*. 4 (20). 2019. С. 10–15.
29. Кравцова Т. Правова визначеність: основні принципи та практика Європейського суду. Протокол: юридичний інтернет-ресурс. 07 липня 2019 р. URL: https://protocol.ua/ua/pravova_viznachenist_osnovni_printsipi_ta_praktika_evropeyskogo_sudu/.
30. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ. 2015. 208 с.
31. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
32. Дмитрієва М. М. Правова визначеність: поняття і зміст. *Вісник Запорізького національного університету*. *Юридичні науки*. № 3. 2020. С. 15–22.
33. Удовика Л. Г., Єрмоленко Д. О. Принцип правової визначеності в аксіологічному вимірі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3. 2023. С. 60–64.
34. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика) *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_74.
35. Кернд В. Вступ до права Європейського Союзу. Пер з англ. Київ Знання, 2003. 381 с.
36. Татам А. Право Європейського Союзу. Пер з англ. Київ: Абрис, 1998. 442 с.
37. Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Альманах права*. Вип. 3. 2012. С. 256–269.
38. Огнев'юк Г. З Семантичне значення терміну «правова визначеність» Судова апеляція. № 3 (48). 2017. С. 6–13.
39. Словник української мови в 11 т. Академічний тлумачний словник. Т. 1. 1970. URL: <http://sum.in.ua/s/vyznachenistj>.
40. Новий тлумачний словник української мови в 4-х т. Т. 1. Київ. 1998. 910 с.
41. Словник української мови в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980 Т. 8.
42. Новий тлумачний словник української мови в 4-х т. Т. 3 Київ. 1998. 927 с.
43. Конверський А. Є. Логіка (традиційна та сучасна). Підручник. Київ: Центр навч. літ-ри, 2004. 535 с.
44. Карамішева Н. В. Логіка: підручник для студ. юрид. фак. вищ навч. закл. Львів: Стрім, 1998. 247 с.
45. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2015. 412 с.